

ПІДЗЕМНІ СВІТИ ДОРДОНІ

Наталія Михайлова
канд. істор. наук,
старш. наук. співроб. Інституту
археології НАН України,
м. Київ

Перші шедеври первісного мистецтва з'явилися у період пізнього палеоліту, який розпочався приблизно 30 000 років до н. е. Стародавні люди майстерно виготовляли з кістки та рогу мініатюрні фігурки, просвердлені підвіски, багатоорнаментовані жезли. Але найвищим досягненням, без сумніву, є наскельне мистецтво. Основні регіони його поширення розташовані у Південній Франції та Північній Іспанії, у так званій *Франко-Кантабрійській зоні*.

Мальовничий притулок кроманьйонців

За вікном розгортається справжня французька казка. Мальовничі горби, озера, болота, річки й ручаї та яскраво-жовті ріпакові поля, посеред яких подеколи видніють акуратні старовинні садиби-кам'яниці, гострі шпилі дзвіниць, середньовічні замки – шато. Неквапно обертаються витончені електровітряки. У невеличких загонах відпочивають гладкі брунатні корови. Вузенька колія то підноситься на місток над річкою, то заглиблюється у западину між горбами (рис. 1). Врешті ми приїхали до містечка Періго – столиці однойменного регіону і департаменту Дордонь.

Рис. 1. Краєвид Чорного Періго. Фото авторки

Історичний і культурний регіон Періго, що веде свій початок від столиці кельтського племені петрокоріїв, у середні віки став графством, що відіграло важливу роль у середньовічному політикумі. Регіон поділений на чотири Перігори різних кольорів, серед яких вирізняється Чорний Періго – темний, порослий дубовими та пінієвими лісами, що розкинувся між бурхливими річками Дордонню та Везерою. Перігорські ландшафти нагадали мені кримські – глибокі долини між масивними скельними навісами, вкритими темно-сірим лишайником, а навколо буяння південної рослинності. Чепурні і веселі будиночки з жовто-рожевого обтесаного вапняку, з гострими черепичними дашками і дерев'яними віконницями, обвішані ніжними гірляндами гліциній, зворушливо туляться до скель. Нешироку, але бурхливу Везеру перетинають старовинні арокні мости, а на березі замість звичних верболозів росте молодий бамбук (рис. 2).

Рис. 2. На березі Везери. Фото авторки

Періго – край тисячі печер, у багатьох з яких у різні часи жили люди. Вони залишали по собі історичні пам'ятки, серед яких і шедеври палеолітичного живопису, і середньовічні житла. Найбільше скупчення археологічних пам'яток кам'яної доби віднайдено навколо крихітного містечка Лез Ейзі де Тейяк де Сюрей, яке називають Столицею доісторії. І справді столиця: у місті всього декілька вулиць, серед яких Доісторична, Середньовічна, і вулиця Печер, зате аж три історичні музеї з багатими колекціями і надсучасними мультимедійними засобами.

Перше, що бачать люди, які виходять з поїзда у Лез Ейзі, – маленький, але дуже колоритний готель під знаковою назвою «Кроманьйон» (рис. 3). А за двісті метрів від готелю розташова-

ний справжній Кроманьйон – грот, де 1868 року були знайдені п'ять скелетів людей, які жили 25 тис. років тому. Саме ці небіжчики дали назву виду «кроманьйонців», або Homo Sapiens Sapiens – тобто «дуже розумних» людей, що прийшли до Європи майже 40 тис. років тому. Вважають, що вони зовсім не відрізнялись ані зовнішньо, ані внутрішньо від нас. Кроманьйонці вміли виготовляти знаряддя з рогу та кістки, шили собі одяг, користуючись голками і жилами. Для полювання у них були списи з гострими крем'яними вкладнями – з такою зброєю вони полювали навіть на мамонтів. Люди жили общинами до 20 осіб, від холоду ховались у гротах та печерах, або в хатинах зі шкур. Лише на території України і частково Росії первісні мисливці вміли будувати грандіозні житла з мамонтових кісток.

Рис. 3. Готель «Кроманьйон» у містечку Лез-Ейзі. Фото авторки

Знайомство з побутом прадавніх мешканців регіону розпочинається з музею палеолітичної стоянки Абрі Пату – печери в основі вапнякової скелі поблизу річки Везери, де були знайдені свідчення людської діяльності від 40 до 20 тис. років тому. За 53 роки досліджень виявле-

но 14 шарів пізньопалеолітичного часу, нині їх законсервовано і відкрито для огляду. Під час розкопок були знайдені рештки тварин, переважно північного оленя, а також бізона і мамонта, численні крем'яні і кістяні знаряддя праці, сліди вогнищ. Імовірно, на стоянці відбувалось оббілювання тварин та обробка шкур. Були також знайдені рештки людей і численні прикраси, зроблені з мамонтового бивня, кістки та мушель, які дають можливість вивчати соціальний статус мешканців стоянки. Найвідомішою знахідкою є граційна жіноча фігурка, викарбувана у скелі. 1990 року поруч зі стоянкою відкрито музей, де можна побачити найцікавіші знахідки.

Це, напевно, найромантичніше робоче місце, де мені пощастило працювати. Експозиційний зал влаштовано прямо під скельним навісом, який слугує природнім дахом. З широкої кам'яної тераси, на якій стоїть музей, відкривається грандіозна панорама на долину Везери і далеке селище у горах (рис. 4). Колись під цим навісом притулилася садиба родини Пату. У 1950-х рр. американський археолог **Х. Мовіус** знайшов на території ферми крем'яні знаряддя. Він викупив садибу і розпочав масштабні археологічні розкопки. Згодом він подарував обійстя і всі права на знахідки французькому народові. Старовинний родовий будинок Пату, де зараз працює музей стоянки, так вдало прибудований до скелі, що здається її продовженням.

Рис. 4. Панорама містечка Лез-Ейзі.
Фото авторки

Неподалік від навісу Пату розташувалась велична модерна споруда Національного музею доісторії, що гармонійно вписалась у підніжжя середньовічного замку, над яким здіймається грандіозний скельний навіс (рис. 5). У просторих залах на двох поверхах експозиції представлені 400 тис. років історії людства. Тут можна вивча-

ти хронологію доісторичних культур Франції, прослідкувати походження людини та її пересування Європою, скласти враження про стиль життя, мистецтво і ритуали первісних мисливців. Експозиція заснована на найновітніших наукових досягненнях. Відеоінсталяції показують процес виготовлення крем'яних або кістяних знарядь чи прикрас.

Рис. 5. Національний музей доісторії. Лез-Ейзі.
Фото авторки

Палеолітичний Монмартр

Під час останнього льодовикового періоду (а свого максимуму він досяг 18 тис. тому) більша частина населення Європи знайшла притулок у затишній гірській зоні від французького Провансу до іспанської Астурії, яку науковці називають *Франко-Кантабрією*, куди входить і Дордонь. Палеолітичні мешканці цього регіону прославили себе створенням шедеврів мистецтва, перевершити які не вдалось і в пізніші часи. Персонажами мистецтва стали тварини, на яких полювали давні мисливці, – мамонти, печерні леви, бізони, коні, олені... Первісні художники відтворювали їх на стінах печер і кістяних чи кам'яних предметах. Зображення тварин вражають реалістичністю, динамікою, об'ємністю. І в той же час малюнки не натуралістичні – вони надзвичайно виразні, лаконічні, стилізовані, інколи майже до рівня піктограм (рис. 6). Доісторичні митці використовували декілька технік: спершу вони знаходили природні рельєфи, які нагадували обриси тварин, і на них малювали силует натуральними пігментами — вохрою, оксидом вуглецю, різнокольоровими глинами. Природні матеріали забезпечували найрізноманітніші відтінки від білого до чорного і від палевого до темно-червоного і брунатного. Малювали тварин китицями і тампонами, зрідка малюнок довершували кольоровою пудрою,

дмухаючи крізь кістяну рурку. Живописне зображення доповнювали графічними обрисами голови, ніг, хвостів. Вражає, що давні живописці, чий високий професіоналізм не викликає сумнівів у мистецтвознавців, вживали однакові стилістичні прийоми на всіх пам'ятках Франко-Кантабрійської зони.

Зображення биків були найпоширенішими у франко-кантабрійському мистецтві

Коли ж картина була готовою, митці застосовували гру світла за допомогою кам'яних ламп – і розпочинався справжній театр тіней. Вправний рух світильника – і невиразна пляма на стіні печери перетворювалась на об'ємний, динамічний образ тварини, сповненої життєвої сили, агресії, чи, навпаки, милостивого спокою.

Альтаміра — від скандалу до визнання

Першовідкриття наскельного мистецтва франко-кантабрійської зони позначено грандіозним скандалом. Все розпочалося 1879 року, коли іспанський юрист **Марселіно де Саутуола**, прогулюючись із маленькою донькою **Марією** своєю садибою в іспанському регіоні Сантандер, зайшов у нещодавно відкриту печеру. Дівчинка побігла по низькому коридору у глибину і раптом закричала: «Дивись, тато, бики!». Так були відкриті палеолітичні розписи славнозвісної печери Альтаміра. Сеньор Саутуола був археологом-аматором, знайомим із останніми археологічними відкриттями (рис. 7). Тому він одразу звернувся до знайомого археолога **Хуана Віланови**. Разом вони написали брошуру про визначну знахідку, припустивши, що вона пов'язана з палеолітичними мешканцями Кантабрії. І розпочалась справжня «інформаційна війна».

Амбітні французькі науковці об'явили, що такі досконалі зображення не могли бути створені первісними дикунами, а написав їх знайомий Саутуоли художник. Деякі фахівці пішли ще далі – вони звинуватили у фальсифікаціях церкву,

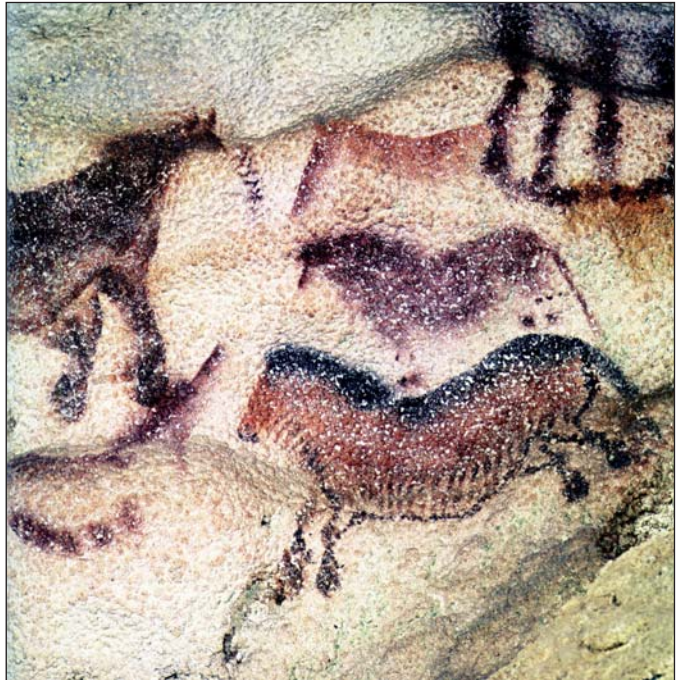

Рис. 7. Зображення коней і геометричні фігури з печери Ляско. Bataille G. La

нібито вона за допомогою наскельних малюнків прагнула довести, що людина не походить від мавпи!

Марселіно де Саутуола тяжко переживав ганьбу і помер в 1888 р. не доживши до повернення своєї честі. А вже чотири роки потому у печерах Комбарель і Фон де Гом поблизу Лез Ейзі також були відкриті зображення тварин. Наукова аудиторія вже готова була і їх публічно підняти на кпини. Аж тут на сцену вийшов давній противник Саутуоли – **Еміль Картальяк**, який публічно покаявся у своїй фатальній помилці і приніс свої вибачення **Марії Саутуолі**¹.

Таємниці підземних вернісажів

Від самого початку вивчення наскельного живопису постало питання його призначення. Це, без сумніву, святилища, бо, як відомо, люди не могли жити у печерах поруч із зображеннями тварин, які уособлювали як добрих, так і злих духів. Найтрадиційнішою інтерпретацією мистецтва була мисливська магія², бо в багатьох сюжетах є геометричні знаки (рис. 7). Деякі з них

¹ Дэвлет Е.Г. Альтамира – «королева расписных пещер»: К 125-летию открытия пещерного искусства. Природа. 2004. № 12.

² Reinach S. L'Art et la magie. L'Anthropologie. 1903. XIV. P. 257–266.

нагадують мисливські стріли, втім у палеолітичний час таку зброю не використовували. Відомий дослідник *А. Леруа-Гуран* припустив, що ці знаки означали гендерну приналежність тварин³. А в останні роки набула поширення гіпотеза *Ж. Клотта* та *В. Льюїса-Вільямса* про те, що у печерах відбувались шаманські сеанси. На їхню думку, деякі мотиви наскельного мистецтва свідчать про змінену свідомість художників, яка могла виникнути під дією психоделічних рослин, монотонного ритму бубна, або, наприклад, унаслідок підвищеної концентрації CO₂ у віддальених камерах печер⁴ (рис. 8).

Рис. 8. Початок «коридору» у печері Ляско.
Bataille G., 1992

Восени 1901 р. селяни, які тримали худобу у привходовій частині печери Комбарель (рис. 9), знайшли декілька крем'яних виробів. На запрошення господаря печери приїхали всесвітньвідомі археологи, серед яких був зовсім молодий ще абат *Анрі Брейль*, майбутній класик у вивченні первісного мистецтва⁵. Із свічками вони обстежили довгий вузький коридор печери і побачили перші прокреслені обриси тварин. Згодом було виявлено і замальовано близько 600 зображень тварин і людей.

Коли ж до цього печерного коридору зайшли ми, гід пояснила, що в давнину його висота становила не більше метра. І відвідувачі печери по-

Рис. 9. Вхід до печери Комбарель.
Фото авторки

винні були долати більше ста метрів навколішки, тримаючи в руках палаючі кам'яні лампи. Вочевидь, за час важкого шляху їхня свідомість досягала потрібної «кондиції», в голові з'являлися візії, які залишалося тільки закарбувати на стінах. Може, тому в цій печері так багато химерних людських постатей – чи то духів, чи то «шаманів». Деякі вражають реалістичністю – наприклад, олень, що «п'є» воду з реальної річки, яка тече в печері.

Дослідники печери Комбарель були вражені побаченими витворами мистецтва, і вже через чотири дні один із учасників експедиції *Деніс Пейроні* попрямував до печери Фон-де-Гом, розташованої неподалік. Він сподівався побачити в ній такі ж прокреслені рисунки, як і в Комбарелі. Але на вченого чекало грандіозне відкриття: перші поліхромні наскельні малюнки у Франції! Нагадаю, що аналогічні зображення бізонів в Альтамірі науковий світ не сприйняв. Разом із колегами Пейроні зафіксував 180 кольорових зображень тварин, більшість із яких становили бізони, але були й коні, мамонти, олені і інші тварини – хоча б по одній. На сьогодні вивчено 230 зображень, але, як кажуть, це лише невелика частина сакрального «бестіарію»⁶.

Найбільше прославила Фон-де-Гом надзвичайно зворушлива композиція з двох північних оленів (рис. 10). Самиця опустила на коліна перед самцем із великими загнутими рогами, а той нахилився до подруги, ніби цілує її у верхівку голови. На жаль, первісне зафарбування не збереглося, проглядає лише темно-коричневий силует олениці, чорна смуга на спині і роги оле-

³ Leroi-Gourhan A. Prehistoire de l'art occidental. Paris: Mazenod, 1965.

⁴ RLewis-Williams J. Light and darkness: earliest rock art evidence for an archetypal metaphor. BCSP. 1996. XXIX. P. 125–132.

⁵ Абрамова З.А. Анри Брейль (1877–1961) и относительная хронология палеолитического искусства. Первобытное искусство. Новосибирск: Наука, 1971. С. 22–40.

⁶ Daubisse P., Vidal, P., Vouve Brunet J. The Font-de-Gaume cave. Perigueux: Pierre Fanlac Editeur. 1994.

ня, але прокреслені тонкими точними лініями обриси дають уявлення про цей палеолітичний шедевр. Такого емоційного, сповненого любові і доброти сюжету немає в жодній іншій печері.

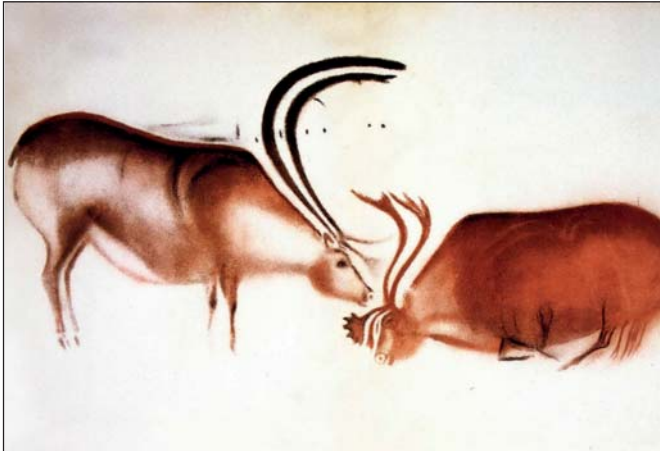

Рис. 10. Олені з печери Фон-де-Гом. Daubisse P., Vidal, P., Vouve Brunet J. The Font-de-Gaume cave – Perigueux: Pierre Fanlac Editeur, 1994

Дорога до іншої печери проходила повз руїни середньовічного шато Комаркю. Збудований у XIV ст. величний замок був повністю занедбаний після смерті його останнього господаря у XVII ст. і поступово руйнувався. А 1968 року далекий нащадок викупив руїну і розпочав реконструкцію. У фундаменті замку він знайшов палеолітичний грот, де зберігалася кістяна платівка із гравійованою головою коня. У підніжжях скель навколо замку видобрані середньовічні житла троглодитів – так тут називають людей, що жили у печерах. Але це були каменярі, що забезпечували матеріалом навколишні селища, і вирубували собі оселі прямо у скелях.

Під охороною мамонтів

Печера Руфіньяк зовсім не схожа на все те, що ми бачили раніше. Перш за все нас посадили у маленький вагончик, і ми в'їхали під високе темне склепіння, схоже на перегін київського метро. З обох боків у м'якому глинистому ґрунті були неглибокі довгасті ями – їх викопали перші відвідувачі Руфіньяку, печерні ведмеді. Вони ж залишили на стінах і стелі довгі глибокі подряпини – сліди кігтів. Ми здолали майже 700 м темряви, аж раптом на стіні виринуло перше зображення мамонта, прокреслене по мергелю пальцем – однією лінією від хобота до хвоста. Велике виразне око і шерсть виконані коротки-

ми чіткими нарізками за допомогою крем'яного різця. Добродушні велетні, поодинокі чи у групах, чатували у холодному темному коридорі, ніби оберігаючи дух печери від небажаних відвідувачів, земних і потойбічних (рис. 11). Нарешті ми дістались просторої зали з темними силуетами тварин на стелі – коней, козлів, бізонів, носорогів і мамонтів. Виявилось, що у цього стельового вернісажу також є своя таємниця. У давнину підлогу печери від стелі віддаляло менше метра! Отже, художники малювали, лежачи на спині. Відтворюючи різні частини тіла тварини при світлі кам'яної лампи, вони не тримали у полі зору всю композицію. Постає питання: що було важливішим для первісних людей – зображення чи процес малювання?

Рис. 11. Прокреслене зображення мамонта та геометричних фігур з печери

На краю зали розпочинається вертикальний колодязь глибиною понад 9 м, який веде до підземних галерей. Напевно, там у найнедоступніших місцях справляли найпотаємніші містерії.

«Сікстинська капела» палеоліту

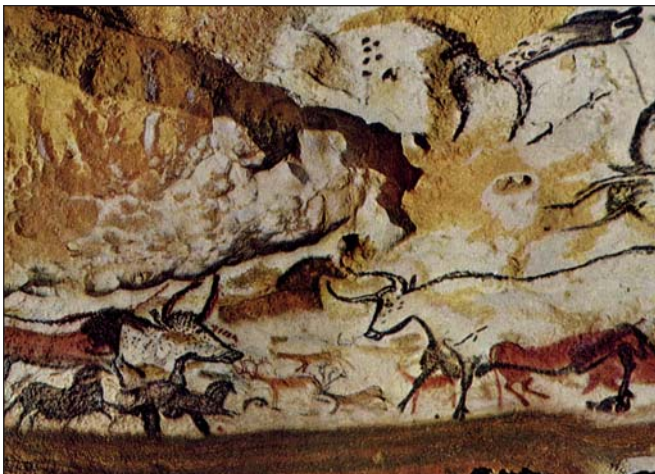
В останній день нас чекала найвідоміша у світі печера – Ляско, яку називають «Палеолітичною Сікстинською капелою»⁷. Грандіозний підземний сакральний комплекс в одній із найбільших в Європі печер створили давні мисливці 17 тис. років тому.

1940 року учень механіка *Марсель Равіда*, прогулюючись неподалік від середньовічного

¹ Абрамова З.А. Ляско — памятник палеолитического наскального искусства. Первобытное искусство. Новосибирск: Наука, 1971. С. 53—80.

містечка Монтіньяк, побачив невеликий отвір у землі і вирішив, що це вхід до давнього підземного ходу. Через кілька днів компанія з чотирьох юних «копачів» пробилась крізь вузький вхід до підземної зали із величезними чорними силуетами биків на стелі і стінах. Про цю знахідку повідомили відомого дослідника абата Анрі Брейля, якого називали «Доісторичним папою». Величне палеолітичне святилище почало відкривати свої таємниці. Після війни літній уже абат залучив до виявлення і вивчення зображень свого учня, отця **Андре Глорі**. Ім'я цієї людини заслужено стало символом Ляско. У минулому спеолог, отець Глорі сам-один 10 років безоплатно ретельно опрацьовував найпотаємніші ділянки печери. Він закріплював на стінах чи стелі великі шматки целофану і наводив безкінечні гравійовані лінії. Так було виявлено і зафіксовано 1500 рисунків! Результати самовідданої праці не були опубліковані за життя дослідника – 1966 р. він загинув в автокатастрофі.

Невеликий коридор приводить до величезної округлої зали, яку називають ротондою. Мисливці, котрі завітали до печери вперше, намалювали на стіні п'ятірку невеличких оленів – тварин, які відігравали найважливішу роль в їхньому житті. А пізніше по стінах і високій стелі побігли величезні тіні биків, обведених чорною фарбою, чорні коні і червоні бізони (рис. 12). Біля входу увесь цей «бестіарій» стереже грізний фантастичний звір із двома довгими прямими рогами. З ротонди відходить вузький коридор, біля порогу якого знову ж таки зображений олень, що має розкішні величезні роги, подібні до небаченої рослини (рис. 13). А далі — лабіринт коридорів і камер, і незліченні череди тварин, завислих понад простором і часом у міфічних сновидіннях.

Рис. 13. П'ять маленьких оленів – найдавніші зображення у печері Ляско. Bataille G., 1992

Рис. 14. Величний олень з гіллястими рогами – важливий ідеологічний символ у міфо-ритуальному комплексі давніх мисливців-збирачів. Bataille G., 1992

У глибині печери ховається найдивніша палеолітична загадка. Це шахта глибиною 6 м, на її стіні зображена химерна композиція: поранений бізон, чоловік із довгим носом-дзьобом, що безсило розпластався на землі, і довга паля, на верхівці якої сидить птах. Довгі роки не вщухають палкі наукові дискусії про сюжет композиції – чи то жорстокий поєдинок людини і тварини, що призвів до загибелі обох, чи то шаман в стані екстазу. Птах, як вважають учені, символізував душу – як і десятки тисячоліть потому. Без сумнівів, рисунок відтворює давній палеолітичний міф. У тій-таки шахті була знайдена рідкісна археологічна річ – кам'яна лампа з прокресленим орнаментом, в яку давні художники наливали оленьчий жир.

Доля прославленої печери склалася нелегко. Через двадцять років після її відкриття (а всі ці роки первісний вернісаж був відкритий для відвідувачів) на стіні були виявлені зловісні синьо-зелені водорості – жахливу загрозу для малюнків. Уряд Франції вжив термінових заходів, печеру викупили у власника і закрили для загалу. Після тривалої боротьби фахівців різних галузей із водоростями наскельне мистецтво було врятовано. Та 1981 р. на Ляско чекало ще одне лихо – зливи, внаслідок яких постраждала частина малюнків.

Щоб зберегти безцінний підземний скарб, уряд вирішив «клонувати» печеру. З бетону на сталевому каркасі була збудована подoba Ротонди і «осьового» коридору, художники натуральними фарбами відтворили палеолітичних звірів. Тож тепер побачити «палеолітичний Версаль» може кожний. ■